

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Artūras Dubonis

5

LI
LEIDYKLA

VILNIUS 2014

Knygos leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
(Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-8-22)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Darius Baronas
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Zenonas Butkus
(*Vilniaus universitetas*)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mathias Niendorf
(*Kylio universitetas*)

Rimvydas Petrauskas
(*Vilniaus universitetas*)

Irena Valikonytė
(*Vilniaus universitetas*)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

PINKLĖS ATVYKUSIAI LENKŲ BAJORIJAI LIETUVOS
DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS TEISĖJE 1447–1588 M.:
JURIDINIŲ SUVARŽYMŲ IŠTAKOS, RAIDA IR
FUNKCIONAVIMAS

Jonas Drungilas

Įprastai Lietuvos ir Lenkijos politinius santykius aptariančioje istoriografijoje vyrauja mintis, kad į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę atvykę ir apsigyvenę lenkų bajorai prieš ir po Liublino unijos buvo laikomi svetimšaliais. Dauguma tokių darbų remiasi XX a. pradžioje pasirodžiusia fundamentalia lenkų teisės istoriko Przemysława Dąbkowskio detaliai svetimšalių (tarp jų ir lenkų) teisinę padėtį LDK aptariančia studija¹. Visgi šis istoriografijoje vyraujantis požiūris yra pakankamai kontroversiškas, skatinantis sparčiai intensyvėjančiuose valstybiniuose LDK ir Lenkijos santykiuose revizuoti atvykusių ir įsikūrusių lenkų bajorų statusą XVI a. LDK teisėje.

Manytina, kad ieškant atsakymo tyrime vertėtų sukeisti akcentus, pasitelkiant ne tik teisinį, bet ir socialinį bei demografinį kontekstus. Kita vertus, į Lietuvos Statutuose svetimšaliams skirtų straipsnių turinį, jų kaitą, funkcionavimą ir teisinės terminijos raidą, žvelgiant siauriau – per lenkų bajoriją, turėtų atsiskleisti nauji temos atspalviai, parodantys vykstančius pokyčius LDK bajorijoje, ką ir pabandysime atlikti šiame straipsnyje.

Teisinių nuostatų formavimosi laikotarpis

Vystantis teisiniam LDK visuomenės vidinio gyvenimo reglamentavimui, atitinkamai pamažu formavosi ir santykiai su atvykstančiais asmenimis – svetimšaliais, o pirmiausia su kaimynais lenkais. Pirmą kartą visi ligtoliniai (pradedant 1447 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero privilegija (§ 14) ir nauji sukurti nuostatai,

¹P. Dąbkowski, *Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447–1588)*, Lwów, 1912. Vėliau minėtąjį tyrėją bandė papildyti kiti istorikai, žr. J. Deveikytė-Navakienė, „Svetimšaliai ir jų padėtis Lietuvoje pagal III Lietuvos Statutą“, *Teisė*, t. 52, 1940; M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.)*, Vilnius, 2000.

skirti svetimšaliams, buvo susisteminti bei įrašyti į Pirmąjį Lietuvos Statutą, tad juos eiliškumo tvarka ir aptarsime.

PLS svetimšaliams bajorams skirtų straipsnių yra keturi. Pirmame svetimšaliams adresuotame straipsnyje (III. 3) buvo griežtai nustatyta, kad *žemių ir pilių, ir miestų, ir bet kokių paveldų, ir laikymų, ir taip pat bet kokių mūsų urėdų ar titulų bei dignitorijų jokiam svetimam neteiksime, o tik aukščiau minėtosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tų mūsų žemių čiagimiams ir čiabuviams laikyti ir naudotis duosime ir mūsų įpėdiniai duos*². Detaliau pažvelgus į šio straipsnio tekstą galima pastebėti, kad pastarąjį draudimą sudaro tarsi dvi dalys³. Pirmiausia, kai tekste išvardijami bajorijos ekonominės galios šaltiniai (žemės, pilys, miestai) ir pridėdama, kad valdovas nesuteiks urėdų (*officia, держаней, dzieżania*⁴); tai kalbama apie žemutinę valdžios grandį – tijūnus, seniūnus, laikytojus ir t. t. Paskui nurodoma, kad valdovas taip pat neteiks titulinį, garbės (*dignitates, чечмеї, czci*) pareigybių, kurios aiškiai bylojo apie asmens statusą, jo įtaką; taip tekste išskiriamas LDK valdantysis sluoksnius. Tad straipsnio iniciatoriai uždėjo dvigubą saugiklį valdovui dalijant LDK pareigybes. Savotiška minėtojo draudimo papildančia tąsa reikėtų laikyti kitą PLS straipsnį (I. 25), kuriame sakoma, kad valdovas, būdamas Lenkijoje, negali dvarų, žemių, valstiečių suteikti LDK⁵. Iš to galima suprasti: anksčiau pateiktas draudimas buvo skirtas valdovui, o straipsnio parašėse palikti nesunkiai nuspėjami jo pažeidėjai – valdovo Lenkijos dvaro aplinka, diduomenė. Kita vertus, aptartieji draudimai nesaistė privačių bajorijos sandorių (apie tai užsimenama I. 25⁶), tuo nesuvaržant lenkų bajorų atvykimo ir įsikūrimo.

Pereinant prie PLS III sk. 3 straipsnio ištakų, verta prisiminti, kad jis nebuvo naujai sukurtas: pagrindinė norma perimta iš Ldk Kazimiero 1447 m. privilegijos (§ 14)⁷,

² Cituojama iš *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, par. I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Vilnius, 2001, p. 148–149.

³ Pirmasis tai pastebėjo P. Dąbkowski, *op. cit.*, p. 36.

⁴ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, t. 2, d. 1, Vilnius, 1991, p. 108–109.

⁵ *PLS. Tekstai*, p. 86–87.

⁶ Ten pat, p. 87: „Нижли што ся дотычеть купли, кождому у везде и в панстве нашом, Коруне Польской, будучы, маем потвержати.“

⁷ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 3, op. A. Lewicki, Kraków, 1894, p. 12, nr. 7: „Item, promittimus et spondemus, quod in terris ipsis nostris ipsius magni ducatus terras, castra, civitates seu quascumque heriditates in possessiones et tenutas, ac quecumque officia sive personatus dignitates, nulli **extraneorum** [čia ir visur toliau paryškinta mano. – J. D.], sed solum indigenis ipsarum terrarum nostrarum magni ducatus supradicti dabimus et nostri successores dabunt, tenenda et possidenda“; lietuviškąjį privilegijos vertimą žr. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 1: Feodalinis laikotarpis, red. kol. K. Jablonskis ir kt., Vilnius, 1955, p. 134.

vėliau glausčiau perteikta 1492⁸ ir 1506 m. privilegijose⁹. Tam tikrą teksto perėmimą patvirtina „svetimšalio“ termino vartojimas PLS ir minėtuosiuose teisiniuose dokumentuose. Antai PLS straipsnio paantraštėje pavartotas „svetimšalio“ (*чужоземцом, czudzoziemcom*) terminas, nors tekste paliktas universalesnis, abstraktesnis „svetimo“ apibūdinimas (*обчому, občemu*¹⁰), prilygstantis 1447 m. privilegijoje vartotam *extraneorum* terminui¹¹. Vis dėlto nagrinėjamoji straipsnio formuluoė nebuvo unikali, tokie draudimai atsirasdavo formuojantis naujiems konglomeratiniams valstybių dariniams. Panašūs nuostatai prieš svetimšalius žinomi Čekijoje (1310)¹², Švedijoje (1319, pakartotas – 1350 ir 1442)¹³, Lenkijoje (1374)¹⁴ ir Vengrijoje (1439)¹⁵. Kiekvienu atveju sutarčių, privilegijų tekstuose slėpėsi aiškus ir konkretus adresatas, pvz., 1374 m. Košicės statute svetimšaliams skirtas paragrafas įrašytas, nes lenkai baiminosi vengrų bajorų dominavimo, o 1439 m. privilegijoje vengrų bajorams panašus paragrafas įrašytas baiminantis lenkų. LDK atveju PLS straipsniuose vyrauja reikalavimų, suvaržymų, draudimų formos, kurios aiškiai liudija apie PLS kūrėjų gynybinę nuostatą

⁸ *Pomniki prawa litewskiego z XVI wieku* (Statut Litewski drugiej redakcyi (1566), Statutum Lituanicum, alterius editionis (1566)), wyd. Fr. Piekosiński (Collectanea ex archivo Collegii Iuridici = Archiwum Komisji Prawniczej, t. 7), Kraków, 1900, p. 268 (§ 16): „Item dignitates, tenutas et alia omnia officia aut bona heriditaria nemini extraneo aut advenae, sed solum indigenis tenebur conferre“; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, par. A. Baliulis ir D. Antanavičius, Vilnius, 1998, nr. 2.1 (§ 19), 2.6 (§ 6, išplėstas paragrafo turinys), p. 41, 53.

⁹ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, t. 3, wyd. T. Działyński, Poznań, 1841, p. 97.

¹⁰ *PLS. Tekstai*, p. 108–109.

¹¹ *CEXV*, p. 12.

¹² Vl. Klecenda, „Přijímání cizozemců na sněmu do Čech za obyvatele. Příspěvek k dějinám inkolátu před obnoveným zřízením zemským“, *Sborník prací věnovaných prof. dr. Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931*, Praha, 1931, p. 456.

¹³ 1319 m. Švedijos diduomenei išsirinkus karaliumi trylikametį Magnusą Eriksoną, buvo paskelbtas Privilegijų raštas (Chartija), kuriame valdovas įpareigotas neskirti svetimšalių Tarybos nariais ar dvarų valdytojais, žr. J. Veibulas, *Švedijos istorijos apžvalga*, [Vilnius], Stokholmas, 1996, p. 22.

¹⁴ Lenkijos ir Vengrijos karaliaus Liudviko Anžujiečio 1374 m. išleistas Košicės statutas, žr. *Volmina legum*, przedruk zbioru praw, staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, t. 1, Petersburg, 1859, p. 24: „Item promittimus, quod tales honores et dignitates, ut pote palatinatus, castellanatus, judicia et succamerarius officia, et hic similia, qui vel quae usque ad vitam conservari consveverunt, allis quibuspiam hominibus, **extraneis hospitis**, non conferemus, nisi talibus, qui sint regnicolae terrarum eiusdem Regni [...]“

¹⁵ Šv. Romos imperatoriaus, Čekijos ir Vengrijos karaliaus Albrechto II privilegija Vengrijos bajorams, žr. *Corpus Iuris Hungarici*, t. 1, Lipsk, 1901, p. 332, 432: „Item, quod **alienigenis et forensibus hominibus** cuiuscunque nationis et lingvagii existant, officia in ipso regno nostro non commitemus. Nec castra, fortalitia, metas, possessiones, honores, praelaturas, baronatus, comitatus vel quascunque ecclesiasticas vel saeculares dignitates, ad tempus vel perpetuum, **extraneis vel forensibus**, nisi hominibus Hungaris conferemus“; cituojama pagal St. Grodziski, *Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Kraków, 1963, p. 106.

prieš lenkus. Antra vertus, tokios teisinės nuostatos kartojimas rodo jos aktualumą ir signalizuoja ne apie pavienį atvejį, bet apie pasikartojantį reiškinį.

Tad trafaretiškoje 1447 m. privilegijos paragrafo formuluotėje slypėjo kur kas svarbesnis informacinis turinys, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Manytina, kad minėtojo paragrafo atsiradimą lėmė to meto politinės aplinkybės, kai Kazimieras, išvykdamas į Lenkiją, paskelbė naują privilegiją bajorams, kuri atspindi LDK diduomenės siekį įtvirtinti dominuojančią padėtį krašte¹⁶.

Sprendžiant apie šio ir kitų PLS straipsnių, skirtų svetimšaliams, realų funkcionavimą, būtina pažymėti, kad dokumentuose užfiksuoti tik pavieniai atvejai, sulaukdavę didesnio rezonanso visuomenėje. Kaip vieną iš tokių galima paminėti 1538 m. Seime Ponų tarybos pateiktą skundą valdovui, kad šis LDK taurininko pareigas suteikė lenkui – Vaitiekui Jasinskiui, tačiau valdovas atsakė: suteikti šią pareigybę minėtajam asmeniui prašė kai kurie Ponų tarybos nariai. Iš skundo teksto galima lengvai nuspėti, kad tai inicijavo V. Jasinskio globėjas – Ponų tarybos narys ir Vilniaus vyskupas Paulius Alšėniškis¹⁷. Tad anksčiau pateiktą pavyzdį galima laikyti chrestomatiniu, puikiai atskleidžiančiu, kaip minėtąjį straipsnį lanksčiai apeidavo net PLS sergėtojai. Be to, panašių pažeidimų, kaip matyti iš 1544 ir 1547 m. seimuose pateiktų prašymų, būta ir vėliau, tačiau didesnio atgarsio jie nesulaukė¹⁸.

Pastebėtina, kad kiek kitoks svetimšalio statusas buvo Žemaitijoje, kurioje veikė vietinė, valdovo valdžią apribojanti teisė, reglamentuota dar 1442 m. Ldk Kazimiero privilegijoje¹⁹. Tokia teisiškai dvilypė situacija dalinai atsispindėjo žemaičių pateiktuose prašymuose 1542, 1551, 1554 ir 1559 m. seimuose. Antai per pirmus tris minėtuosius seimus bajorai, naudodamiesi Žemaitijos privilegijos tekstu, prašymuose tiesmukai

¹⁶ Plačiau apie šią privilegiją žr. *Lietuvos istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, t. 4, par. J. Kiaupienė, R. Petrauskas, Vilnius, 2009, p. 187, 317–318; G. Błaszczak, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2, *Od Krewa do Lublina*, d. 1, Poznań, 2007, p. 816–817.

¹⁷ *RIB*, t. 30 (Литовская метрика, кн. 3, отд. 1–2, ч. 3: книга публичных дел, т. 1) Юрьевъ, 1914, p. 27: „[...] то не бывало, абы **Ляхове чужоземьцы** мели бытъ сажоны на дворные вряды у Великомъ Князстве Литовскомъ.“

¹⁸ *RIB*, t. 30, p. 118: „[...] абы **Полякомъ чужоземьцомъ** врядовъ и иныхъ достоинстеи у Великомъ Князстве не давано.“ Į mestus kaltinimus dėl suteiktų ar jau svetimšalių einamų pareigų LDK valdovas atsakydavo, kad atsižvelgs į LDK teisę arba, kaip 1547 m. seimo atveju, prašydavo nurodyti kaltininkus, žr. ten pat, p. 157: „[...] хто бы съ **чужоземьцовъ** што деръжалъ, альбо зъ земли въ скарбы бы выносиль, – вы бы тыхъ меновали.“

¹⁹ Pagal 1442 m. privilegiją, vėlesnius jos papildymus ir patvirtinimus (1492, 1507, 1545 m.) valdovas galėjo tik patvirtinti Žemaitijos bajorų išsirinktą tijūną, jis pasižadėjo nesteigti naujų dvarų Žemaitijoje, nesiųsti teismo pareigūnų už Nevėžio ir t. t., žr. privilegijos publikaciją: K. Jablonskis, „Archyvinės smulkmenos“, *Praeitis*, t. 2, Kaunas, 1933, p. 423–424; S. C. Rowell, „Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezę“, *Žemaičių praeitis*, t. 8, Vilnius, 1998, p. 25–28; *Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a.*, par. D. Antanavičius ir E. Saviščevas, Vilnius, 2010, p. 40–44. Apie šią ir vėlesnes privilegijas žr. E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 m.*, Vilnius, 2010, p. 116–141.

nurodo nevietinių „pažeidėjų“, kuriems valdovas suteikė žemes ar pareigybes, etninę kilmę – lietuviai, rusėnai ir lenkai (1559 m. dar paminėti vengrai ir vokiečiai)²⁰. Ketvirtame skunde (1559 m.) pasinaudojus privilegijos tekstu, šalia įvardytų lenko ir rusėno etnonimų, prašymuose žemaičiai pirmą kartą pavartojo teisinę kategoriją – „svetimšalis“²¹. Šiuo atveju išvelgtinas PLS svetimšaliams skirto straipsnio (III. 3) panaudojimas, matyt, atitinkamai derinto su Žemaitijos privilegijomis, tuo siekiant padaryti stipresnį išpūdį. Beje, lenkų paminėjimas seimams pateiktuose prašymuose nebuvo išskirtinis, nes žemaičiai turėjo ypatingą, nuo 1442 m. teisiškai reglamentuotą „svetimšalio“ kategoriją, į kurią įėjo kitos valstybės (pvz., lenkas) ar tiesiog ne iš Žemaitijos kilęs bajoras (pvz., lietuvis, rusėnas). Aišku, pagrindiniai šių prašymų seimuose iniciatoriai ir vietinės teisės sergėtojai buvo žemaičių tijųnai, kurie atidžiai sekė kartkartėmis išaiškėjančias Žemaitijos seniūno ir valdovo užkulisinių susitarimų pasekmes²². Visa tai leidžia manyti, kad tik XVI a. 6 dešimtmečio pabaigoje žemaičiai „perkando“ šitą teisinę situaciją, iš dalies pasinaudodami bei pritaikydami PLS III sk. 3 straipsnį. Kita vertus, chronologinė minėtųjų prašymų seka liudija apie greičiau besikeičiančią vietinio valdančiojo sluoksnio sudėtį ir patvirtina, kad tiek Žemaitijos, tiek LDK atvejais, iškilus reikalui, anksčiau aptartieji teisiniai draudimai vienokiu ar kitokiu būdu buvo apeinami.

Antrame svetimšaliams skirtame PLS straipsnyje (III. 11) įrašytas reikalavimas, pagal kurį iš atvykėlių buvo galima prašyti įrodyti bajorišką kilmę²³. Toks kilmės įrodymas nebuvo primygtinis, jo būdavo reikalaujama tik tuo atveju, kai vietinį ar atvykėlį bajorą kas nors apkaltindavo nekilmingumu. Be to, šiame straipsnyje atvykę bajorai neišskiriami, jų teisės vienodos kaip vietinių, nors atvykėliui pateiktame reikalavime išdėstytos kitokios sąlygos: *O jeigu kuris būtų svetimšalis žmogus atvykęlis, tuomet turi vykti į savo šalį, iš kurios yra, ir ten urėdo akivaizdoje turi savo šlėktystę įrodyti ir, įrodinėdamas savo šlėktystę, iš urėdo turi atgabenti raštus*

²⁰ „[...] они говорили, ижь над права и привил(ь)я их литве и руси, и ляхом вряды тивуньства сум(ь) розданы, чога за предьковъ его м(ил)(о)ст(ь) г(о)с(по)д(а)рьских не бывало [...]“; žr. *Lietuvos Metrika (1540–1543), 12-oji Teismų bylų knyga*, par. I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 2007, nr. 246, p. 210; „[...] абы вряды въ земли Жомоитской не были даваны ани Литве, ани Руси, и не оселымъ, одно Жомоити, которые зъ отьцовъ и з родицовъ своихъ суть тамошние родичы оселые [...]“; žr. *RIB*, t. 30, p. 200, 256–257; plg. 1492 m. Ldk Aleksandro privilegijos Žemaitijai paragrafą nr. 16, žr. *Акты, относящиеся к истории Западной России*, t. 1, Санкт Петербург, 1846, nr. 103, p. 121: „Тежь жадныхъ иншихъ воеводъ и тивуновъ не мамы имъ давати, одно тыхъ, которыхъ бы они себе обрали, альбо хотели обрати, (сь) своихъ поветовъ, або которыхъ бы у насъ просили [...]“.

²¹ *RIB*, t. 30, p. 282–283: „[...] жебы Ляхове и Русь, которымъ надъ прывилья ваши вряды въ земли Жомоитской подаваны, зложоны з урядовъ были и впередъ абы чужоземьцомъ вряды не даваны, одно вамъ, обователемъ земли тамошнее [...]“.

²² Antai 1554 m. seimui pateiktų prašymų pradžioje nurodyta: „[...] прозбы, которые панове тивунове и вся шляхта земли Жомоитское [...]“; žr. *RIB*, t. 30, p. 198.

²³ *PLS. Tekstai*, p. 114.

su antspaudais²⁴. Šiame straipsnyje atvykėlių nusakantis žodžių junginys (*чужоземец пружездний, czudzoziemiec przyezdni, alienigena advena*²⁵) netiesiogiai rodo, kad tai jau atvykęs ir įsikūręs asmuo, tuo būdu neakivaizdžiai pripažįstant realų svetimšalių, o pirmiausia – lenkų bajorų įsikūrimą.

Vėlgi keblu tiksliai nusakyti, kiek buvo taikomas minėtasis PLS straipsnis (III. 11) lenkų bajorijai. Galima paminėti kelis aptiktų lenkų bajoro kilmės įrodymų atvejus Žemaitijoje. Pavyzdžiui, apkaltintas Simonas Bielskis iš Galenzovo nebajoriška kilmė 1557 m. į Žemaitiją pristatė dokumentą, kuriame aštuoni Liublino pavieto bajorai: Kališo vaškis Mikalojus Piva iš Opolsko²⁶, Kasparas Gliuskavičius ir Jonas Račovičius iš Galenzovo (*Galęzów*), Jokūbas ir Stanislovas iš Mentovo (*Mętów*), Jokūbas Petrovskis ir Adomas Tarnaveckis Gronda iš Mažosios Tarnovkos (*Tarnawka*), Albertas Visockis iš Visokų (*Wysokie*), dauguma gyvenusių kaimynystėje, paliudijo jo bajorišką kilmę²⁷. Šiuo atžvilgiu ne mažiau įdomus ir kitas atvejis, kai Žemaitijoje įsikūrusios Kopanskių giminės trečios kartos atstovas Stanislovas 1610 m. Varšuvoje savo bajorystę įrodė, remdamasis Lenkijoje gyvenusių antros kartos pusbrolių Jurgio ir Mikalojaus liudijimais²⁸. Aiškinantis šio PLS straipsnio retą funkcionavimą, reikia pasakyti, kad teisinis reikalavimas nebuvo kasdienis ar pirmo svarbumo įvykis, jaudinęs bajoriją. Kilmės faktorius į viešumą galėjo būti iškeltas tik konkrečiais atvejais, kai paliesdavo tokias bajorijos gyvenimo sritis, kaip žemėvalda (pvz., ginčijantis dėl ribų, pabėgusių valstiečių ar apkaltinus atvykėlių neteisėtą žemių užėmimu ir t. t.)²⁹.

²⁴ PLS, p. 152.

²⁵ PLS. *Tekstai*, p. 114–115.

²⁶ Plačiau apie M. Pivą, Kališo vaškį (1533–1558) ir jo giminę (herbas *Pravdzic*), žr. *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku: spisy*, opr. A. Bieniaszewski (*Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, t. 1, zes. 2), Wrocław etc., 1987, nr. 484, p. 86; K. Pacuski, *Możnowladztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV i XV wieku. Studium z dziejów osadnictwa i elity władzy na Mazowszu średniowiecznym*, Warszawa, 2009, p. 185–190.

²⁷ Deja, 1581 m. Žemaitijos žemės teismo knygos, kurioje buvo minėtojo dokumento įrašas, neišliko, tad pasinaudota J. Sprogio sudarytu šios knygos dokumentų aprašu *Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг*, вып. 1, Вильна, 1901, nr. 93, p. 67.

²⁸ A. Boniecki, „Kopańscy h. Łada“, *Herbarz Polski*, t. 11, Warszawa, 1914, p. 112.

²⁹ Antai 1560 m. Vladimyro paseniūnio Vasilijaus Hulevičiaus tarnybininkui, Baivo vietininkui Jonui Gruževskiui, neseniai atvykusiam iš Mazovijos (plačiau žr. J. Drungilas, „Etnosocialinis mobilumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: Gruževskių giminės pavyzdys (XVI a. antroji pusė – XVIII a. pradžia)“, *Lietuvos istorijos metraštis. 2004 metai*. 2, Vilnius, 2005, p. 54–60) ilgai bylinėjantis su Ivanu Leduchovskiu, pastarasis, pasinaudojęs proga, teisme paprašė, kad J. Gruževskis įrodytų savo kilmingumą, ir teismas nurodė: „Мы всказали ведле Статуту, иж врядникъ п(а)на Василевъ повинен ест до повету своего ехат и там постановившиися на уряде своем з братею своею и принесли ведомост з уреду, под которымъ он ест, иж он естъ шляхтич.“, žr. *Луцька замкова книга 1560–1561 pp.*, пид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук, Луцьк, 2013, p. 333. Vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad skunde I. Leduchovskis, o vėliau ir teismas neįvardijo J. Gruževskio kaip „svetimšalio“, nors Lucko teismas nurodė J. Gruževskiui tą sąlygą, kuri buvo privaloma ne vietiniams, o svetimšaliams, atvykėliams. Vadinasi, teismo pareigūnai puikiai žinojo esamą situaciją.

Bylai pasiekus teismą ir iškilus neaiškumams dėl „naujojo žemionio“ – atvykėlio – kilmės, šis teisinis reikalavimas veikė.

Trečiame, aptariančiame merginų kraitį PLS (IV. 9) straipsnyje buvo įrašytas suvaržymas atvykėliams, vedusiems iš LDK kilusias bajoraites. Jų teisės buvo apribojamos tuo, kad, skirtingai nei vietinių bajorų, jų sutuoktinėms priklausanti visa kraičio dalis buvo išmokama pinigais³⁰. Pirmą kartą šioji nuostata dėl bajoraitės ištekimo į svetimą šalį užfiksuota Ldk Aleksandro 1492 m. privilegijoje (§ 31)³¹, o vėliau pakartota 1506 m. (§ 8³²) ir įtraukta į PLS. Tekstologiniu atžvilgiu palyginus skirtingu metu užrašytą šią nuostatą pastebima lotyniško termino „svetimą šalį/žemę“ variacijos: 1492 m. privilegijoje – *alienas partes (pl.)*, PLS straipsnio (IV. 9) pavadinime – *regiones externas (pl.)*, o to pat straipsnio tekste – *terram externam (sg.)*³³. Pagaliau šių žodžių potekstė prasiveržia straipsnio tekste, pabrėžiant, kad toji „svetima šalis“ – pirmiausia Lenkijos Karalystė ir vėliau jos sudėtin patekusi Mazovijos kunigaikštystė³⁴. Pažymėtina, kad šiame straipsnyje pirmą kartą valstybinės reikšmės teisiniame dokumente, šalia universalios teisinės kategorijos – „svetimšalis“, nurodomas konkretus straipsnio objektas – Lenkijos bajorai.

Minėtojo straipsnio ištakas veikiausiai reikėtų sieti su 1484 m., kuomet LDK kancleris ir Vilniaus vaivada Alekna Sudimantaitis dukrą Aleksandrą ištekino už Krokuvos kalavijininko Mikalojaus Tenčinskio (*Tęczyński*). Labiausiai tuometinę Ponų tarybą privertė sunerinti tai, kad 1489 m. šiam lenkų didikui atiteko sutuoktinės valda Palenkėje – Semiatičių raktas³⁵. Be to, vėliau A. Tenčinskienė iš Ldk Aleksandro išprašė keletą kaimų su Krylovo pilimi Vladimiro paviete; jie, atitekę Tenčinskiams, buvo prijungti prie Lenkijos³⁶. Tad susiklosčius tokioms aplinkybėms, jau mirus A. Sudimantaičiui, šis paragrafas ir buvo įrašytas į 1492 m. privilegiją.

³⁰ PLS. Tekstai, p. 130.

³¹ *Pomniki prawa litewskiego*, p. 270: „Item si aliqua virgo aut vidua voluerit nubere ad alienas partes extra Magnum Ducatum Lituaniae etc. expeditione ac dote recepta bona hereditaria hic relinquat, ad eaque intromittere se non debet“; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25*, (§ 35), nr. 2.1, p. 43.

³² *Zbiór praw litewskich*, p. 96; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25*, nr. 2.5, p. 51.

³³ PLS. Tekstai, p. 131.

³⁴ Ten pat, p. 130: „[...] естли бы котороя девка с панства нашого, Великого князства Литовского, пошла до чужое земли, до Польшы або до Мазовш, або до которое-колве земли, [...] тая девка с тым мужем своим чужоземцом [...]“.

³⁵ XV a. pab. Semiatičių raktui priklausė apie 10–11 sodybų ir žirgų kaimenė. Ši valda iki XVI a. pabaigos, su pertrauka 1527–1538 m., priklausė Tenčinskiams, žr. J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków, 1997, p. 531, 566; R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis–Struktūra–Valdžia*, Vilnius, 2003, p. 124, 297–298; J. Maroszek, „Siemiatycz jako ośrodek dóbr ziemskich w XV–XVIII w. (do 1801 r.)“, *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, pod red. H. Majeckiego, Warszawa, 1989, p. 7–8.

³⁶ *RIB*, t. 30, p. 43.

Tokios teisinės nuostatos dėl merginos ištekėjimo į svetimą šalį veikimą atskleidžia du gana gerai žinomi, XVI a. pirmoje pusėje garsiai nuskambėję atvejai³⁷. Sofija Chreptavičiūtė, ištekėjusi už mozūro Jono Oborsko, Ciechanoveco kaštelionaičio, nuo 1529 m. bylinėjosi dėl tėvo palikimo dalies – dvarų Palenkėje ir kitose LDK dalyse, kurių teisiškai paveldėti negalėjo, nes buvo ištekėjusi už svetimšalio – lenko. Vėliau Sofija įrodė, kad su vyru pardavė dvarus Mazovijoje ir nusipirko LDK (taip sutuoktiniai tapo LDK gyventojais), taip gavo palankų Ponų tarybos sprendimą dėl jai priklausiusios tėvo palikimo dalies³⁸. Kitas atvejis viešumon iškilo tik 1538 m. seimo metu, kuomet Ponų taryba skundėsi valdovui, jog našlė, LDK išdininkienė Teodora Bohovitinavičienė vyresniąją dukrą Oną ištekino už Sandomiro vaivadaičio Stanislovo Tenčinskio ir neišmokėjo dukteriai priklausančios kraičio dalies pinigais, tuo atkreipdami dėmesį į PLS straipsnio (IV. 9) nevykdymą. Atsižvelgęs į skundą ir kitas aplinkybes valdovas nustatė terminą, per kurį T. Bohovitinavičienė privalėjo žentui išmokėti dukteriai priklausančią kraičio dalį, o iki tol S. Tenčinskis galėjo valdyti žmonai priklausančias valdas Palenkėje³⁹.

Išanalizavus šiuos ir dar keletą atvejų⁴⁰ paaiškėja, kad dauguma minėtojo PLS straipsnio (IV. 9) pažeidimų pasitaikydavo Palenkėje⁴¹. Šis LDK priklausęs regionas kartkartėmis sulaukdavo valdančiųjų dėmesio dėl kylančių konfliktų ir ginčų pasienyje⁴². Vis dėlto daug daugiau dėmesio buvo skiriama Lenkijos bajorams ir didikams, vedybomis įgijusiems valdas Palenkėje, kurias dėl geografinio artumo lenkams buvo patogu valdyti. Reikia pabrėžti, kad tokius lenkų bajorus LDK diduomenė akylai stebėjo, atidžiai prižiūrėjo jų atliekamas valstybines prievoles. Antai 1538 m. seime

³⁷ Abu atvejai aptarti, žr. I. Valikonytė, „Lietuvos Metrikos 4-oji Teismų bylų knyga – šaltinis moters statusui tirti“, *Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė*, sud. I. Valikonytė, Vilnius, 1998, p. 128–129; I. Valikonytė, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorių teisė laisvai ištekėti: realybė ar fikcija?“, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. kol.: Z. Kiaupa ir kt., Vilnius, 1997, p. 147.

³⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, par. A. Dubonis, Vilnius, 2002, nr. 67, 132, p. 105, 164. Beje, minėtoji Sofija, mirus pirmam vyrui J. Oborskiui, besibylinėdama prieš 1533 m. ištekėjo už valdovo dvarionio, kilusio iš Liublino vaiv., Mikalojaus Vželevskio. Susilaukė trijų dukrų ir visas jas ištekino už Mažosios Lenkijos bajorų: Sofija ištekėjo už būsimąjo Liublino kašteliono Stanislovo Slupeckio, Kotryna – už Stanislovo Bončalskio, o Ona – už Pauliaus Ciecierskio, žr. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa, 1887, p. 389; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1, p. 136, 158; t. 3, p. 161; G. Ryżewski, *Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż. Dobra i kariery Chreptowiczów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVIII w.*, Kraków, 2006, p. 49–51.

³⁹ В. Собчук, „Боговитиновичі: генеалогія і маэтки“, *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, t. 1, Київ-Львів, 2004, p. 498–537; *RIB*, t. 30, p. 20–22, 43.

⁴⁰ *RIB*, t. 30, p. 23, 43, 232, 267.

⁴¹ Pirmoji tai pastebėjo, nors detaliau nenagrinėjo J. Deveikytė-Navakienė, *op. cit.*, p. 233.

⁴² Plačiau žr. A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, *Spory graniczne polsko litewskie w XV–XVII w.*, Wilno, 1938, p. 103–124; T. Čelkis, *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.* Daktaro disertacija, Vilnius, 2011, p. 251–261.

Ponų taryba pateikė skundą, įvardydama keturis lenkus (nurodyta, kad tokių yra daugiau), per vedybas įgijusius valdas LDK, ir kaltindama juos dėl atsinaus bei lengvabūdiško požiūrio į atliekamą karinę tarnybą⁴³. Žinoma, šiuo atveju minėtąjį skundą galima laikyti LDK diduomenės solidarumo ženklu, o kartu LDK valdančiojo elito savignyos išraiška, atkreipiant valdovo dėmesį į tokių vedybų pasekmes. Šią mintį papildė bajorų skundas 1554 m. seime, kai kaltinamos našlės, pasinaudojusios įkaito teise, perleido lenkams žemes, dvarus⁴⁴. Įdomu, jog tame pat seime siekta, kad „svetimšaliai“ negalėtų įsigyti žemių Voluinėje ir Palenkėje, t. y. siekė apriboti privačius bajorijos sandorius (⁴⁵). Iš to galima spręsti: turtingesni žemvaldžiai jautė gana stiprią lenkų konkurenciją ir siekė ją pažaboti, naudodamiesi LDK teise. O tokiose bylose teisiniai niuansai ir įstatymų pokyčiai buvo atidžiai sekami. Pavyzdžiui, pirmojoje aptartoje S. Chreptavičiūtės byloje (1529 m.) pasinaudota ką tik priimtu PLS straipsniu, o antrojoje, T. Bohovitiničienės byloje (1538 m.) – išplėstinės PLS redakcijos pakeitimais⁴⁶. Galiausiai 1551 m. seime bajorija netgi prašė valdovo užregistruoti šio straipsnio pataisą, pagal kurią merginos ir našlės, ištekėjusios į svetimą šalį be giminaičių sutikimo, netektų joms priklausančios kraičio dalies⁴⁷. Tad nekyla abejonių, kad LDK pasienio regionas, ypač diduomenei, buvo tarsi neužgyjanti opa, kuri kartkartėmis atsinaujindavo⁴⁸, o lenkams atitekusių valdų atvejai buvo įdėmiai fiksuojami LDK valdančiojo elito kolektyvinėje atmintyje⁴⁹.

Apibendrinant galima teigti, kad LDK diduomenė, suvokdama abiejų valstybių suartėjimo neišvengiamumą ir matydama, kad lenkų vedybos su LDK bajoraitėmis darėsi įprastu reiškiniu, minėtąjį PLS straipsnį (IV. 9) naudojo kaip įrankį konkurencinėje kovoje su lenkiškąja puse, ypač dėl valdų Palenkėje.

Ketvirtajame svetimšaliams skirtame PLS straipsnyje (VI. 9) buvo įteisintas draudimas, kad svetimšalis negali būti prokuratorius – besibilynėjančią pusę pavaduojantis

⁴³ *RIB*, t. 30, p. 23: „[...] съ тыхъ Ляховъ, которые у Великомоъ Князстве жоны попоймовали, яко Врелевский, Скорута, Споровский, Светицький и нъшихъ много, которые жъ ани на службу военную сами особами своими едутъ, ани выправують; а естли же жоны ихъ выправують, тогды досыть надзне, на клячахъ, на боронъницахъ, з рогатиньками.“ Plačiau apie šiuos asmenis, žr. A. Woniński, *Poczet rodów*, p. 315, 338, 389.

⁴⁴ *RIB*, t. 30, p. 232.

⁴⁵ *RIB*, t. 30, p. 231: „абы на Подляшы и на Волини имень не куповали чужоземцы, а ни жадными прычынами не посядали имень.“

⁴⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15*, nr. 67, p. 105; *RIB*, t. 30, p. 20.

⁴⁷ *RIB*, t. 30, p. 232.

⁴⁸ Be pavienių bylų, bendri skundai dėl merginų ištekimo už svetimšalių, lenkų, buvo pateikti 1551, 1554 metų seimuose, ir Voluinės bajorų skundas 1554 m., žr. *RIB*, t. 30, p. 195, 232, 267.

⁴⁹ Antai 1538 m. Ponų taryba valdovui pasiskundė dėl keletos kaimų ir Krylovo pilies prijungimo prie Lenkijos valstybės bei priminė Semiatičių valdos atitekimą lenkų didikams Tenčinskiams 1489 m. aplinkybės: „То тежъ бы ся могло стать не за долгий часъ и именью Семятицькому, которое жъ недалеко границы Лядское лежитъ, кды бы ся пану Танчиньскому по жоне достало“, žr. *RIB*, t. 30, p. 24, 43.

asmuo LDK. Visgi jau pirminės redakcijos PLS nuorašuose (Zamoiskių ir Firlėjų) buvo prirašyta, kad garbės bylose prokuratoriumi gali būti ir svetimšalis⁵⁰. Pirmiausia vertėtų atkreipti dėmesį, kad straipsnio tekste detalizuojama, jog svetimšalis negali būti prokurorius su valdomis (nekilnojamoju turto), nuostoliais ir su smurtu susijusiose bylose. Atrodytų, taip iškeliamą vietinę bajoriją, išmananti vietinę, LDK, teisę, beje, tai buvo pabrėžiama ir XVIII a.⁵¹ Iš tolesnio straipsnio teksto buvo leidžiama suprasti, kad garbė – tai bendra, visus kilminguosius vienijanti savybė, kuriai bylinėjantis gali atstovauti ir svetimšalis. Mat iškilus garbės bylai, kuri buvo nagrinėjama valdovo dvare, artimiausi „svetimšaliai“, puikiai išmanę teisinius kazusus, buvo lenkai, pvz., Florijonas Zebžidovskis, Mikalojus Grabė ir kt. Be to, ir pats prokuratoriaus terminas plito iš tuo metu tiek lingvistiniu, tiek demografiniu požiūriu smarkiai lenkėjančios Palenkės⁵². Tad veikiausiai šis veiksnys ir buvo minėtojo straipsnio įrašymo į PLS stimulus.

Nenuostabu, kad šis, kaip ir kiti PLS svetimšaliams skirti straipsniai, nenusižengiant teisei, reikiamais momentais buvo sumaniai apeinami. Tai atskleidžia 1533 m. byla, iškelta Vilniaus kaštelionui Jurgiui Radvilai, o šis pareiškė nesibylinėsiąs, kadangi karalienės Bonos prokurorius Kolačkovskis buvo ne LDK pilietis, bet svetimšalis. Po šešių dienų tęsiant bylos nagrinėjimą išaiškėjo: per šį laiką valdovo dvarionis Kolačkovskis spėjo įsigyti K. Ostrogiško perleistą dvarą LDK. Nors J. Radvila, supratęs apie įvykusį suokalbį, protestavo⁵³, tačiau Kolačkovskis laisvai galėjo atstovauti karalienės interesams. Šiuo atveju atkreiptinas dėmesys, kad minėtajame PLS straipsnyje ir aptartoje byloje pirmą kartą teisiškai reglamentuojant svetimšalio institutą dėl turtinės atsakomybės atsirado „sėsłumo“ kriterijus (*оселый*), nes tik LDK nekilnojamojo turto turintis bajoras pajėgė padengti bylos išlaidas, nuostolius. Taip pamažu formuojantis svetimšalio instituto kontūrams, atitinkamai brendo ir LDK indigenato kriterijai⁵⁴, kuriems daugiau dėmesio skiriama vėlesnėje teisėje.

⁵⁰ „А што ся дотычеть чсти, хто бы кому на честь приганил, в таковой речи маеть кождый собе прокуратора мети, кого-кольвек можеть достати, хотя не оселого у Великом князьстве [...]“, žr. *PLS. Tekstai*, p. 176, išnaša 509.

⁵¹ Pavyzdžiui, 1776 m. Upytės seimelio atstovai tvirtino: „Lenkijos piliečiai skiriami į Lietuvos teismus, o jie Lietuvos Statuto pakankamai nemoka, todėl lietuvių bylas turi spręsti tik lietuvių patriotai“, žr. M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, p. 222.

⁵² I. Valikonytė, „Prokurorius XVI amžiaus pirmoje pusėje: bylos šalies pavaduotojas, kalbovas ar „teisingumo riteris“, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, sud. I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 148–149. Vėliau F. Zebžidovskis tapo Vilniaus vyskupo P. Alšėniškio sekretoriumi (1551 m.), žr. LMAVB RS, f. 264, b. 403, l. 3–4.

⁵³ *Lietuvos Metrika (1533–1535), 8-oji Teismų bylų knyga*, par. I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1999, nr. 19, p. 35: „Ино пан виленьский не хотел оных листовъ за слушньныи и за обычайныи мети, жебы пан Колачковский ку оселости за такъ короткий час мел прийти [...]“.

⁵⁴ С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс, *Первый Литовский Статут (1529 г.)*, Вильнюс, 2004, p. 345.

Taigi, savus interesus ginanti ir LDK atstovaujanti diduomenė šiame etape įteisino keletą svarbių gynybinio pobūdžio straipsnių, pirmiausia nukreiptų prieš Lenkijos didikus ir bajorus, siekdama sumažinti pastarųjų aktyvumą LDK. Prireikus šiuos straipsnius iniciatoriai apeidavo ir taip atverdavo naujas erdves būsimums normoms formuoti.

Unijinės valstybės link: senų normų kaita ir naujų kūrimas

XVI a. 2 pusėje nuvilnijusi reformų banga, išibėgėjusios ir permainingai besiklostančios derybos su Lenkija dėl unijos įnešė ryškių permainų nustatant svetimšalio statusą Antrajame ir Trečiajame Lietuvos Statutuose⁵⁵. Tad vertinant perimtus senuosius ir naujai įrašytus statutų straipsnius, susijusius su atvykėlių padėtimi, į juos reikėtų žvelgti pirmiausia prisimenant prieš ir poliublįjinių įvykių foną, Livonijos karo metais atsiradusį samdinių poreikį⁵⁶, to meto LDK bajorijos nuotaikas. Be to, pastebint pastarųjų straipsnių turinio skirtingumą statutuose, šį laikotarpį galima išskirti kaip atskirą tarpinį. Antai PLS svetimšalių atžvilgiu vyrauja gynybinis aspektas, suteikiantis „viduramžiško“ atspalvio⁵⁷. Tuo tarpu ALS, o juo labiau TLS juntami naujųjų modernųjų laikų valstybės bruožai LDK, kuri, gerokai išplėtusi įstatymų bazę, buvo pasirengusi pamažu integruoti į visuomenę kiekvieną atvykusį bajorą.

Reikšmingiausi pokyčiai atvykėlių, o pirmiausia lenkų bajorų atžvilgiu pastebimi straipsniuose, perimtuose iš PLS. Iš esmės pasikeitė LDK diduomenei svarbus PLS straipsnis (III. 3), draudusio valdovui teikti pareigybes svetimšaliams, turinys. Šiame straipsnio tekste, palyginti su ankstesniu, galima pamatyti keletą svarbių pokyčių. Pirma, paskutiniame straipsnio variante – TLS (III. 12) – pasikeičia straipsnio pavadinimas, kur draudžiant pareigybes suteikti „svetimšaliams“ (*чужоземьцомь*) tuoj pat pridedama – o „atvykėliams“ (*приходнемь*) iš kitų valstybių neduoti ir žemių⁵⁸. Tad minėtojo straipsnio pavadinime nors ir trūksta konkretumo, tačiau išryškinama diferenciacija tarp atvykėlių, kartu tarsi nurodant kaimyninių valstybių bajorus, pirmiausia, manytina, lenkus. Antra, minėtasis straipsnis buvo svarbus ir aktualus

⁵⁵ Iki šiolei nesant akademinio ALS leidimo, tyrimui naudosime du jo leidimus skirtingomis kalbomis. ALS rusėnų kalba – pasinaudota 2003 m. Minske išleistu leidiniu *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, аўт. Т. И. Доўнар, У. М. Саголін, Я. А. Юхо, Мінск, 2003, kuriame, nieko nepataisius, buvo perleistas XIX a. publikuotas ALS tekstas, žr. *Временник императорского Московского общества истории и древностей российских*, кн. 23, Москва, 1855. Tuo tarpu TLS nagrinėjimui pasinaudota *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 2: Tekstas, par. J. Lappo, Kaunas, 1938.

⁵⁶ G. Lesmaitis, *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antroje pusėje*, Vilnius, 2010, p. 129.

⁵⁷ Plačiau žr. skyrelyje „Teisinių nuostatų formavimosi laikotarpis“.

⁵⁸ *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 129: „Около недаванья **чужоземьцомь** достоенъство и врадовъ всяких, а **приходнемь** зъ иньших паньство оселости не давати.“

LDK diduomenei, tai rodo jo perrašymo akcentavimas, tuo parodant teisinių tradicijų tąsą – jų perimamumą ir funkcionalumą: ALS – *paėmę tai iš senojo Statuto mūsų pono tėvo jo mylistos karaliaus (...)*, ir TLS – *paėmę tai iš senojo Statuto jo karališkos mylistos Žygimanto Pirmojo (...)*⁵⁹. Trečia, ALS tame pat straipsnyje (III. 9), priešpriešinant vietinius atvykėlius, įvardijama, kad pareigybės ir valdos bus teikiamos Lietuvos (*Литве*) ir LDK rytinių žemių (*Руси*) bajorams, o 1569 m. ALS pataisose ir TLS greta jų jau pridėta ir kita LDK dalis – Žemaitija⁶⁰. Šiuo atveju tikėtina, kad Žemaitijos bajorai, stipriai remiami iš vietinių giminių kilusių tijūnų, kaskart primygtinai pabrėždavę, jog būtų laikomasi Žemaitijos žemei duotos privilegijos nuostatų, galiausiai privertė TLS rengėjus įrašyti pataisą į šį (III. 12) straipsnį. Žemaičių bajorijos atkaklumą ir savos teisės nuostatų paisymą puikiai iliustruoja 1573 m. atvejis, kuomet vietiniai bajorai Žemaičių seniūnui Jonui Chodkevičiui nedviprasmiškai priminė, kad vietiniais tijūnais gali būti ne svetimės tautės, o Žemaitijos žemėje gimę ir gyvenantys bajorai. Tuoj pat papriekaištavo, kad J. Chodkevičius iki šiol nesilaiko šių žemaičių bajorams suteiktos privilegijos nuostatų, tuo labiau kad nevietinės kilmės tijūnai (proteguojami J. Chodkevičiaus) pirmiausia žiūri sau naudos ir, be to, nedalyvauja Žemaitijos seimeliuose⁶¹. Tad minėtasis skundas, perteikiantis nevietinės kilmės tijūnų atsainų požiūrį į savo pareigas, o kartu lyg ir jų vengimą integruotis į vietinę bendruomenę, parodo anuo metu tvyrojusią įtampą tarp vietinės ir nevietinės kilmės Žemaitijos pareigūnų. Ketvirta, analizuojamame TLS straipsnyje (III. 12) atvykėliui įvardyti vartojami nebe vienas, o trys terminai – „svetimšalis“ (*чужоземец*), „užsienietis“ (*заграничник*) ir „kaimynas“ (*сосед*) – atskleidžia įvykusius pokyčius statutų terminijoje, kuriuos aptarsime vėliau.

Be to, prie šitos pakeistos ir papildytos PLS straipsnio tradicinės draudimų dalies buvo pridėta kita, naujai sukurta. Naujoje dalyje akcentuojamas nebe neigimas, o atvirkščiai – pripažįstamas valdovo valdų dalijimas, pabrėžiant – jei kas iš atvykėlių išdrįstų valdovo ko nors išprašyti ir gautų valdyti (*в держанье приити*), tuomet jis gali šią valdovo suteiktą valdyti iki pareikalavimo ją grąžinti. Tuoj pat pridedama sankcija: nepaklusus tokiam reikalavimui, atvykėlio turtas atitektų valstybės išdui⁶².

⁵⁹ *Статут*, p. 81; 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 129.

⁶⁰ „[...] давати будемъ повинни только Литве, Руси и Жомойти, родичомъ старожитнымъ и уроженцомъ Великого Князства Литовьского [...]“, žr. 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 129; *Pomniki prawa litewskiego*, p. 364, 365.

⁶¹ Iš Žemaitijos bajorų rašto J. Chodkevičiui (Kražiai, 1573 spalio 14 d.), *Археологический сборникъ документовъ относящихся къ истории Северо-Западной Руси*, t. 4, Вильна, 1867, p. 13: „[...] заховуючы насъ всихъ вобець водлугъ вольностей и привилеевъ нашихъ, ижъ которые колвекъ особы перво сего зъ **обчого народу** въ земли Жомойтской врадниками на тивунствахъ уставены и преложоны были; вжо большъ ни которыхъ врадовъ мети и имъ даваны быти не мели, одно **обаватели и родичи земли Жомойтской** [...], тое постановенъе и зезволенъе ажъ до сихъ часовъ отъ вашей милости нашего милостивого пана выполнена не есть.“

⁶² 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 129.

Vadinasi, ALS ir TLS atvykėliams leido valdyti valdovo jiems suteiktus ekonominius vienetus (pvz., seniūnijas), kurie taip, kaip ir vietiniams bajorams, buvo suteikiami atitinkamam laikotarpiui. Tad šis leidimas davė aktyviai lenkų bajorijai galimybę skverbtis į LDK valstybinių darinių administravimo struktūrą, kartu sudarant palankias sąlygas toje vietovėje kurti ir plėtoti asmeninę žemėvaldą, taip įsiliejant į vietinę bajoriją.

Nusakius atvykėlių teises valstybinių darinių valdyme, toliau straipsnyje aptariamos jų įsikūrimo detalės – įgijus ar įsigijus nekilnojamojo turto LDK. Įvardijama, kad jei atvykėlis už tarnybą gautų ar kitu teisiniu būdu įsigytų žemės, t. y. taptų sėslus, tuomet jis privalo duoti priesaiką to pavieto žemės ar pilies teismo pareigūnams, prisiekdamas būti ištikimas ir geranoriškas LDK valstybei. Tad atvykęs lenkas, atlikęs nustatytą teisinę procedūrą (tokių dokumentų iki šiol neaptikta), tapdavo LDK piliečiu, tuo labiau kad nuo turimos žemės jis privalėjo atlikti karinę tarnybą⁶³, taip jis buvo integruojamas į valstybinę prievolių sistemą. Nepaisant to, minėtasis straipsnis užbaigiamas griežtu epilogu, perimtu iš PLS – atvykėliams LDK negali būti suteikiamos pasaulietinės ir dvasinės pareigybės, o kad taip neatsitiktų, turi prižiūrėti valdovo kanceliarijos pareigūnai (*печатары и писары*)⁶⁴.

Išties šio straipsnio turinys pakankamai permainingas, jame galima išvelgti dvi viena kitai prieštaraujančias mintis. Pirma, palanki LDK, kai sekant PLS straipsnių tradicija siekiama išlaikyti griežtas teisines normas visiems atvykėliams. Antra, atsiradusi spaudžiant Lenkijos atstovams, kai į tą patį tekstą buvo įterptos ir prirašytos naujos, atvykėliams palankios teisinės nuostatos. Kad tai pasiektų, Lenkijos atstovai naudojo įvairias spaudimo priemones. Antai 1561 m. lenkų samdiniai užprotestavo, kad nenori kariauti už LDK, nes jos piliečiai yra nusistatę prieš lenkus, ir apribojo lenkų, vedusių LDK bajoraites, teises⁶⁵. Pagaliau prasidėjus deryboms dėl unijos 1564 m. Lenkijos atstovai, kaip priešpriešą galiojusioms PLS teisinėms normoms, nurodo, kad net penketas iš jų turi valdų LDK už 300 000 auksinų sumą⁶⁶. Beje,

⁶³ Įdomi detalė, bylojanti apie lenkų bajorų įsikūrimą LDK, užfiksuota 1563 m. Žygimanto Augusto kalboje Vilniaus seime, kur jis atsakydamas į bajorų prašymus patvirtino, kad jei vietinis LDK bajoras senas ar sergantis būtų ir sūnaus neturėtų, tuomet „неоселого шляхтича доброго за себе послати маеть, тубыцца або поляка“, žr. *RIB*, t. 30, p. 324.

⁶⁴ 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 130: „[...] чого печатары и писары наши с повинности своею постерегати виньни будуть.“

⁶⁵ G. Lesmaitis, *op. cit.*, p. 83.

⁶⁶ „I okazujemy to i w tem, iż przypuszczamy do majętności i dziedzistwa Księstwa Litewskiego i odstąpiłiśmy twardego prawa swęgo, przed którem było trudno narodowi polskiemu, do jakiego dziedzistwa przyjšć. Cośmy już puścili mimo się puszczając, to wolno każdemu kupować, ożeniac się, frymarczyć, etc. Jakoż już za tem przyzwoleniem naszym przyszło, iż już pięć osób polaków mają w Księstwie Litewkiem majętności za trzykroć sto tysięcy złotych“, 1564 m. Vilniaus seimo nutarimai, *Źródlopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W. K. Litewskiego*, przygotował T. Działyński, cz. 2, odz. 1, Poznań, 1861, p. 325. Beje, žinoma, kad tuo metu iš lenkų Voluinėje žemės turėjo Chelmo pakamaris Mykolas Dzialinskis, Sieradzės vaivada Albrechtas Laskis, Lubačovo kaštelionas Mikalojus Lysakovskis, Beata

panašus atvejį buvo, kai dalis Skandinavijos didikų prisijungė prie Kalmaro sutarties (1397), nes buvo suinteresuoti valstybių integracija dėl valdų topografinio nevientisumo; jos buvo išmėtytos skirtingose šalyse⁶⁷. Tad šio straipsnio turinys, veikiamas dviejų nevienodų valstybinių požiūrių, išliko prieštaringas. Minėtąjį kontrastingą teisinį foną papildė dar viena įdomi ir svarbi detalė: kai 1569 m. į ALS šio straipsnio pataisas buvo įrašyta, kad pareigų negalės turėti ne tik atvykęs asmuo, bet ir jo palikuonis (*potomek, potomki*), t. y. antroji atvykėlių karta⁶⁸. Tuo tarpu TLS apie tai net neužsimenama⁶⁹. Manytina, kad šią ALS užfiksuotą detalę reikėtų vertinti kaip tam tikrą LDK derybininkų demonstratyvų priešiškumo ženklą lenkams dėl Liublino unijos.

Vertėtų pažymėti, kad šis straipsnis atskleidžia LDK teisėje numatytą atvykėlių natūralizacijos procesą. Taip pirmajai atvykėlių kartai, kuriai ALS ir TLS draudė teikti LDK pareigybes, tarsi buvo iškeltas uždavinys – per giminystės ryšius (pvz., vedybas), įvairialypę veiklą (pvz., dalyvavimą kare, seimeliuose) jie turėjo įsilieti į vietinę bajoriją ir pamažu adaptuotis prie vietinės aplinkos. Tuo tarpu antroji karta, gimusi ir užaugusi vietinėje terpėje, galėjo tikėtis gauti LDK pareigybes. Manytina, kad statutų rengėjai šį natūralizacijos modelį perėmė iš viduramžiais paplitusio, teisiškai nesunorminto svetimšalių natūralizacijos proceso, kai atvykėlis, įsikūręs vietinėje bendruomenėje, tapdavo *terrigena*, o jo sūnus – *indigena*⁷⁰. Taip pat žinoma, kad panašūs reikalavimai XVI–XVII a. galiojo ir Habsburgų imperijoje, Austrijoje, kuomet tik trečios kartos atvykusių bajorų palikuonys galėdavo užimti vietines pareigybes⁷¹. Tad apibendrinant šio (III. 12) straipsnio analizę, galima pasakyti, kad pasikeitus politinėms aplinkybėms griežtą PLS straipsnio toną pakeitė nuolaidesnė ir palankesnė atvykėlių integravimo į LDK sistema.

Gerokai pasikeitė straipsnio (ALS, III. 17; TLS, III. 21), skirto svetimšalių kilmingumui įrodyti, turinys. Jis iš PLS straipsnio (III. 11) pastraipos buvo perdarytas į atskirą straipsnį. Pagrindinė straipsnio mintis paimta iš PLS ir papildyta, kad vykstant karui, iš kur yra atvykęs asmuo, jo kilmingumą gali patvirtinti du tos

Ostrogiskienė, Gniewaišos ir keletas mažiau žymių asmenų, žr. O. Halecki, *Przylączenia Podlasia, Wołyńia i Kijowczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków, 1915, p. 41, pgl. *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*, opr. A. Jabłonowski, (*Źródła dziejowe*, t. XIX, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VIII), Warszawa 1889, p. 7, 12, 14, 21, 22.

⁶⁷ B. Piotrowski, „Współpraca i dążenia ku jedności Skandynawów (XIV–pierwsza połowa XX wieku)“ (cz. 1), *Zapiski Historyczne*, 1997, sąs. 2/3, p. 43.

⁶⁸ „[...] a iesliby odzierzał inszego abo obczego narodu człowiek albo jego potomek [...]“ *Pomniki prawa litewskiego*, p. 364, 366.

⁶⁹ 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 129–130.

⁷⁰ St. Grodziski, *op. cit.*, p. 96.

⁷¹ B. Waldstein-Wartenberg, „Neuer Adel unter Habsburgs Patronanz“, *Adel in Österreich*, hg. von H. Siegart, Wien, 1971, p. 50.

šalies bajorai arba vietiniai, pabuvoję toje šalyje⁷². Pirma, tai byloja, kad ALS ir TLS rengėjai iš praktikos žinojo apie LDK įsikūrusių kaimyninių valstybių bajorų gausą ir jų migracijos ypatumus. Antra, kad liudyti gali vietiniai bajorai, apsilankę toje šalyje, vėlgi rodo, kad šio straipsnio sudarytojai puikiai suvokė tuometinės komunikacijos lygį ir bajorijos judėjimą (pvz., studijos, kelionės). Tačiau prie tokių kilmės įrodymo sąlygų pridedamas papildomas reikalavimas atvykėliui: jei jis nori naudotis LDK bajoriškais teisėmis ir koku nors būdu įsigijęs valdą, tai privalo teismo pareigūnams nurodyti, kur jis ją nusipirko. Tai byloja apie bajorų luomo uždaramą, kai buvo stengiamasi, kad valdos, dvarai „judėtų“ tame pat luome. Pagaliau straipsnio pabaigoje primenama, kad LDK pareigybių svetimšalis negali gauti. Atsižvelgus į minėtajame ir anksčiau aptartojo straipsnio pasikartojančias nuostatas, jį galima vertinti kaip ankstesniojo (III. 12) tąsą.

Smarkiai pasikeitė PLS (IV. 9) straipsnis, skirtas LDK bajoraitėms ištekinti į svetimą šalį. Pirma, šio straipsnio (ALS, TLS, V. 7) teisinis krūvis ir turinys skiriamas nebe ištekančiais merginai, bet jauniukui⁷³. Antra, sutuoktinis nebeminimas kaip „svetimšalis“, o įvardijamas kaip „nesėslus“. Trečia, nebėra kategoriškos nuostatos, kuri draustų įsigyti valdą, žemės būsimam vyrui, be to, sutuoktinis, gavęs iš žmonos valdas ar kitokiu būdu jas įgijęs, privalėjo pats asmeniškai stoti į karinę tarnybą. Viena vertus, stipriai įtaką šio straipsnio turinio kaitai turėjo ALS (VII. 1) panaikinti bet kurie apribojimai bajorijai disponuoti savo žeme. Kita vertus, „sėslumo“ kaip savarankiško termino įsivirtinimui lemiamą įtaką padarė 1564–1566 m. administracinė ir teisinė reforma, kuomet buvo reglamentuota LDK bajoro administracinė ir teisinė priklausomybė. Tad neatsitiktinai, šalia paminėtų atvykėlio apibūdinimų, XVI a. antroje pusėje įsitvirtino dar vienas naujas terminas – „nesėslus“⁷⁴. Veikiausiai pastarojo termino ištakas reikėtų sieti su PLS (VI. 9) straipsniu, draudusiu svetimšaliui būti prokuratoriumi LDK, reikalaujant, kad jis turi būti „sėslus“. Matyt, spaudžiami tuometinių aplinkybių, kai lenkų ir kitų etnosų bajorai įsigydavo LDK žemes, ALS ir TLS sudarytojai lemiamu faktoriumi nurodė sėslumo kriterijų, įgyjant indigenatą ir tampant LDK piliečiu. Kad šis terminas pasidarė svarbus, rodo jo vartojimas, kai jis minimas šalia „svetimšalio“ ir dažnai straipsniuose įgauna atskiro

⁷² „А естлибы валка съ тое стороны была, откуль онъ ест, тогда маеть поставити двохъ особъ правдивыхъ шляхтячовъ съ тоежъ стороны своее, або тутошнихъ, бывалыхъ въ тои земли, которые бы были сведоми шляхецства его, а тые мають также при немъ присегнути, ижъ онъ естъ шляхтичъ [...]“, *Статут*, p. 85; *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 135.

⁷³ „Тежъ уставуемъ, ижъ который бы кольвекъ **оселый** и **неоселый** оженилъ се въ Литве, побралъ по жене имения, тогда часу войны и каждое потребности [...], з ыменей жоны своее и зъ якого жъ кольвекъ набытъя досталъ бы имения въ томъ паньстве, повинень будеть самъ особою своею службу земьскую военную служити и заступовати [...]“, *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 290.

⁷⁴ Ten pat, p. 92 (I. 26), 198–201 (IV. 29), 290 (V. 7), 304–305 (VI. 3), 435 (XI. 57), 481 (XIV. 4), 448–490 (XIV. 10).

termino statusą. Žinoma, kaip „nesėslių“ galima suprasti ir iš kito valsčiaus, pavieto atvykusį asmenį, kartu ir „svetimšali“⁷⁵.

Taip pat pakeistas PLS (VI. 9) straipsnio, draudusio svetimšaliams būti prokuratoriais LDK, turinys. ALS minėtasis straipsnis (IV. 34) tiksliai nurodė, kada atvykėlis gali atstovauti besibylinėjančiai šaliai. Kai byla vyko dėl žemės, valdų ar kilnojamojo turto, tada atvykėlis (*czuzoziemiec nieosiadly*) negalėjo būti prokuratorius, o kai byla buvo dėl garbės ar grėsė mirties bausmė (*gardlo*) – galėjo⁷⁶. Tuo tarpu TLS atitinkamo straipsnio (IV. 56) turinys dar labiau pakito. Pirmiausia priešišką PLS ir ALS vartojamą „svetimšalio“ terminą TLS minėtajame straipsnyje pakeitė „nesėslaus“ atitikmuo. Kita vertus, pagrindiniu kriterijumi, suteikiančiu galimybę atvykėliui atstovauti ar neatstovauti bylos šaliai, tapo teismo procesiniai niuansai. Atvykėlis, turėdamas besibylinėjančios šalies raštišką įgaliojimą, ipareigojantį jai atstovauti ir patvirtintą žemės ar pilies teisme, galėjo būti prokuratoriumi⁷⁷, o neturėdamas raštiško įgaliojimo – negalėjo⁷⁸. Be to, šiame straipsnyje „sėslys“, t. y. LDK turintis nekilnojamojo turto bajorai, priešpriešinami „nesėsliems“; tai galima vertinti kaip neakivaizdžią paskatą atvykėliui įsigyti žemės LDK.

Taigi minėtajame straipsnyje galima pastebėti tolygią turinio kaitą, kuri bent iš dalies atspindi ir teisinės minties evoliuciją statutuose: PLS straipsnio tikslas – draudimas, ALS – dalinis leidimas, o TLS visiškai pasikeičia straipsnio formuluotė, kurioje pagrindinis akcentas atitenka dokumentui, o PLS draudimas lieka kaip rudimentas, besislepiantis po terminu „nesėslys“.

Šalia aptartųjų pakeistų PLS straipsnių, ALS ir TLS atsirado gausiau naujų teisinių nuostatų, labiau įtraukusių atvykėlius į LDK visuomenės gyvenimą. Pirmiausia atvykėliai, kaip ir vietiniai, teisiškai remiantis Statutu⁷⁹, išplėsta jų teisinė atsakomybė: dėl grasinimų⁸⁰, kriminalinių nusikaltimų⁸¹, neleista būti globėjais⁸² (išskyrus tuos

⁷⁵ *Pomniki prawa litewskiego*, p. 16 (I. 22); *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 92 (I. 26).

⁷⁶ *Pomniki prawa litewskiego*, p. 104.

⁷⁷ *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 237: „[...] и неоселые люди въ томъ паньстве Великомъ Князстве Литовьскомъ.“

⁷⁸ *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 238: „[...] ведъже за таковою не врьдovou моцью умоцованый маеть быти **оселый** въ томъ паньстве нашомъ Великомъ Князстве Литовьскомъ, подь нами господаремъ **оселостью шляхетскою**.“

⁷⁹ *Statym*, p. 58; *Pomniki prawa litewskiego*, p. 12 (I. 17); *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 65 (I. 1).

⁸⁰ „Тежь уставуемъ: хто жь кольвекъ **неоселый**, будь тубылецъ панства нашего Великого Князства Литовского, яко и **чужоземець** [...]“; *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 92 (I. 26); *Pomniki prawa litewskiego*, p. 16 (I. 22).

⁸¹ *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 435 (XI. 57).

⁸² Galbūt šio straipsnio ištakas galima sieti, kai 1538 m valdovas paprašė Ponų tarybos išsiaiškinti dėl Melniko seniūno Nikodemo Ciechanoveckio skundo. Pastarasis skundėsi, kad Nemiros vaikų globėjas Liublino vaivada Petras Firlėjus yra užėmęs nemažai žemių Melniko paviete, tačiau šių žemių užėmimui įrodyti Liublino vaivada Melniko seniūnui nepateikė jokių įrodymų ir tvirtino, kad dėl šio reikalo gavo iš valdovo privilegiją. Paaiškėjo, kad valdovas tokio rašto Liublino vaivada nesuteikė ir jis jo neturi, žr. *RIB*, t. 30, p. 25–26, 54.

atvejus, kai paskirdavo tėvas testamentu)⁸³. Įtraukiamos ypatingos atvykėlių grupės, kaip samdiniai, pasienio gyventojai⁸⁴, net tokia asmenų grupė kaip LDK neįsikūrusių ponų tarnai, veikiausiai – lenkai⁸⁵. Žvelgiant į visų aptartų teisinių nuostatų veikimą, galima pasakyti, kad LDK diduomenei ir bajorijai aktualiausias straipsnis išliko dėl pareigybių suteikimo svetimšaliams, ypač tada, kai lenkai pretendavo užimti Lietuvos senatorių postus⁸⁶. Tuomet pasigirdavo aštrūs LDK didikų (Leono Sapiegos, Kristupo Radvilos) pasisakymai⁸⁷.

Taigi šiuo laikotarpiu atvykėliams buvo sukurta lanksti ir palanki, nors su tam tikromis teisinėmis išlygomis, integravimosi į LDK bajorišką visuomenę sistema, atspindėjusi ir LDK visuomenės kitimo tendencijas.

Teisinės terminijos pokyčiai

Pakeistuose ir naujai sukurtuose ALS ir TLS atvykėliams skirtuose straipsniuose pakito ir juos apibūdinanti terminija. Ji gerokai pagausėjo, praturtėjo ir pasidarė įvairesnė, vaizdingai perteikė to meto visuomenės gyvybingumą⁸⁸.

Šioje gausioje ir spalvingoje terminijoje, kuri daugiausia atspindėjo *svetimumo* arba *judėjimo* motyvus, gretimai išsikristalizavo teritorinį aspektą turintys terminai. Dažniausiai atvykusiai bajorijai įvardyti (kai kuriais atvejais ir pirkliams) statutuose

⁸³ „...ведъже не **чужоземцы**, але родичы того паньства Великого Князьства Литовского, люди добрые, побожные, неутрачьные и **добре оселые въ томъ же повете**, где опекаати се будуть.“, žr. *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 304; *Pomniki prawa litewskiego*, p. 145 (VI. 3). Išskyrus tuos atvejus, kai tėvas galėjo juos paskirti vaikams testamentu, plačiau apie sąlygas globėjams žr. J. Loho-Sobolewski, *Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie*, Lwów, 1937, p. 57–58; apie globėjo sėslumą žr. S. Godek, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*, Warszawa, 2004, p. 105–112.

⁸⁴ *Pomniki prawa litewskiego*, p. 37, 43 (II. 25, 26; III. 3); *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 114, 122 (II. 23, III. 4).

⁸⁵ *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 199–200 (IV. 29): „А слуги паньские неоселые, [...] маеть дати знати пану своему [...], естли бы тотъ панъ у Великомъ Князьстве Литовьскомъ оселость мель [...], **а неоселому у Великомъ Князьстве Литовьскомъ** вряд не будетъ повинень ведати дати [...].“

⁸⁶ Platų mastą ir atgarsį įvykis, kai Zigmantas Vaza į Vilniaus vyskupo sostą bandė paskirti lenką, Lucko vyskupą B. Maciejovskį, plačiau žr. I. Lapo, „Bandymas pavelsti lenkui Vilniaus vyskupo katedrą XVI amžiaus pabaigoje“, *Praeitis*, t. 1, red. A. Janulaitis, p. 94–138.

⁸⁷ Iš L. Sapiegos laiško K. Radvilai (Varšuva, 1595 gegužės 22 d.), *Archiwum domu Sapiehow*, t. 1: Listy z lat 1575–160, op. A. Prochaska, Lwów, 1892, nr. 140, p. 110: „[...] aby *pro una vice* tego pozwolić, z takowym warunkiem, aby in posterum ani polakom od nas, ani nam od polaków to się działo, nie tylko strony biskupstw, dygnitarstw senatorskich, ale in minutioribus.“ Antai 1632 m. elekcinio seimo metu susiginčijus Vilniaus vaivada Kristupui Radvilai su senokai LDK įsikūrusiu Mstislavlio vaiskiu Jokūbu Karoliu Madalinskiu, Radvila jį pavadino „priimtuojų sveičiu“, žr. H. Visneris, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo pavojai*, Vilnius, 1991, p. 22.

⁸⁸ Pavyzdžiui, TLS randame šiuos terminus: *людеи чужоземских, людеи приездчых* (XIV. 4), *людеи прибылых, обьчыхъ, соседныхъ заграничниковъ* (II. 23), *постороннимъ* (III. 5), *приходнемъ* (III. 12), *чоловекъ приезджий* (XI. 57) ir pan., žr. *1588 m. Lietuvos Statutas*, p. 114, 123, 129, 435, 483. Pastebėtina, kad į šį sąrašą liko neįtraukti TLS pirklių nusakantys apibūdinimai.

buvo vartojami du pagrindiniai terminai: „svetimšalis“ (*чужоземец, cudzoziemiec*, vartojamas 6 kartus) ir „užsienietis“ (*заграничник, zagranicznik*, vartojamas 5 kartus). Greta jų, pagrindiniame svetimšaliams skirtame straipsnyje (ALS, III. 9, TLS, III. 12), kuriame valdovas pasižada neteikti pareigybių ir žemių atvykėliams, atsirado „kaimyno“ (*сусед, sąsiad*) terminas⁸⁹. Tad šiuo laikotarpiu susiformuoja trys teritorinį atspalvį turinčios ir atvykusį asmenį nusakančios kategorijos, kurių turinys vertas atidesnio žvilgsnio.

Pirmasis – „svetimšalio“ (*чужоземец*) – terminas ALS ir TLS buvo vartojamas siekiant kuo universaliau, abstrakčiau nusakyti bet kurį atvykusį asmenį⁹⁰. Šiuo terminu buvo norima aiškiai pabrėžti visokią (pvz., kalbinę, valstybinę) distanciją nuo vietinių⁹¹. Kita vertus, minėtasis terminas daugiausia išliko iš PLS perimtuose straipsniuose, kurių adresatas dauguma atvejų buvo lenkai. Tad ši svetimšalių „etiketė“ lenkams buvo naudojama, kuomet LDK bajorai siekė pabrėžti valstybinį atskirumą, taip pademonstruoti priešpriešą⁹². Vadinasi, minėtojo termino vartojimas adresuojant jį lenkų bajorijai vėlesniu laikotarpiu galėjo reikšti ne vien teisinę kategoriją, bet buvo naudojamas kaip įprastinė teisinės tradicijos dalis ir atspindėjo besiformuojančios konglomeratinės valstybės ypatumus.

Antrasis – „užsieniečio“ (*заграничник*) – terminas buvo taikomas nusakyti tiems asmenims, kurie atvykdavo iš valstybių, esančių už LDK sienos⁹³. Suprantama, į šį neilgą LDK supančių valstybių sąrašą taip pat pateko lenkai ir mozūrai. Pastarieji iš lenkų buvo išskiriami pirmiausia dėl kadaise turėto savarankiško statuso Lenkijos valstybėje, užfiksuoto dar PLS (IV. 9), ir dėl geografinio artumo, ką iliustratyviai perteikia ALS tekstas (III. 3): *и ку иншому панству отъ того нашего коли кольвекъ упрошоно, ку Короне, ку Мазовиу, ку Прусомъ, ку Инфлантомъ А хотя быхъ тежъ кому заграничникомъ* (paryškinta čia ir toliau. – J. D.) *при*

⁸⁹ *Статут*, p. 81. Beje, visi trys minėtieji terminai aptinkami ALS ir TLS rusėniškuose tekstuose, tuo tarpu lotyniškasis yra juridiškai tikslesnis, perteikiantis šiuos terminus dviem žodžiais: *translimitanis et ac vicinis*, žr. *Pomniki prawa litewskiego*, p. 48.

⁹⁰ Manytina, kad ši mintis formavosi, kai dar buvo paplitę dvigubi teisiniai etniniai junginiai, pvz.: *чужоземьцы туркове*, žr. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552 гг.). Кніга запісаў 28*, падр. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі, Менск, 2000, p. 49, nr. 2; *полякомъ чужоземьцомъ*, žr. *RIB*, t. 30, p. 118.

⁹¹ Tokiais atvejais galima laikyti, pvz., „[...] и никому иному **тубылицу литовскому и чужоземьцомъ** продавано быти [...]“, žr. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28*, p. 203, nr. 155; „[...] такъ **подданных панствъ нашихъ**, яко и **чужоземцовъ постороннихъ** [...]“, žr. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašų knyga 51*, par. A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius, 2000, nr. 72, p. 81.

⁹² Antai XVIII a. LDK bajorija seimelių instrukcijoje „svetimšalio“ terminu įvardijo lenkų bajorus, plačiau žr. M. Jučas, „XVIII a. socialinės ir politinės problemos lietuvių pavietų seimeliuose“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1973 metai*, Vilnius, 1974, p. 27–28.

⁹³ J. Deveikytė-Navakienė, *op. cit.*, p. 229.

*границахъ тыхъ верху мененыхъ земли*⁹⁴. Atidžiau pažvelgus į „užsieniečio“ termino raidą, pastebėtina, kad šalia pamatinio „svetimšalio“, jis XVI a. formavosi ir pamažu pavirto atskiru terminu. Dalinai šią prielaidą patvirtinti galėtų LDK bajorų skundas 1551 m. seime, kai tikslinama svetur ištekančių merginų kryptis: *за границы Великого Князьства до чужое земли*⁹⁵. Tad pateiktas pavyzdys rodo: „užsieniečio“ terminas jau buvo bebaigiąs susiformuoti. Kuomet ALS ir TLS pastarasis terminas jau buvo vartojamas tiek šalia „svetimšalio“, tiek greta kitų panašių terminų ir atskirai, kas įrodo anuo metu šio termino savarankišką statusą ir įsitvirtinimą LDK teisėje⁹⁶. Spėtina, kad kai šis terminas buvo vartojamas savarankiškai, tai dažniausiai šių ALS ir TLS straipsnių adresatai galėjo būti lenkai. Pavyzdžiui, kai kalbama apie samdinius ALS (II. 25) ir TLS (II. 23), aiškiai nusakoma geografinė jų kilmė, atskiriant svetimšalius nuo lenkų: *людей прибылыхъ такъ обычыхъ, яко и суседныхъ заграничниковъ приймовати и вести до паньства нашего*⁹⁷. Kaip matyti, statutų sudarinėtojai, pasinaudodami anų laikų praktika, gyvai plėtojo atvykėlio sąvoką, vis įnešdami naujų žodžių, juos „aplipindami“ būdvardžiais, galiausiai sukurdami naujus junginius. Taip vystydami išgavo ir toliau rutuliojo *kito* atitikmenį, įsiterpusio tarp *savas* (čiagimis) ir *svetimas* (svetimšalis) dėmenų.

Čia reikėtų stabtelėti prie lietuvių istoriografijoje atsiradusio „svetimtaučio“ termino, kuris yra netiksliai išversto „užsieniečio“ atitikmuo⁹⁸. Apgailėstautina, kad buvo pamiršti ankstesnių tyrimų rezultatai, aiškiai pabrėžiantys „užsieniečio“ termino fiksavimą LDK teisėje⁹⁹. Be to, vertėtų atkreipti dėmesį, kad „svetimtaučio“ terminas yra tyrėjų naujadaras, nefiksuojamas nei to meto (ALS, TLS), nei vėlesniuose šaltiniuose, juolab kad jis negalėjo būti vertinys iš kitų kalbų, kuo nesunkiai galima įsitikinti peržvelgus XVI–XVII a. lietuviškus raštus (Roberto Belarmino, Jono Bretkūno, Mikalojaus Daukšos, Frydricho Pretorijaus, Konstantino Sirvydo), kuriuose esama bent penketas atvykusį žmogų nusakančių atitikmenų, o „svetimtaučio“ nėra: „ateivis“ – *atainijis*, „prašalingas“ – *praszalingas*, „svetim(a)žemis“ – *swetimaziemis*,

⁹⁴ *Статут*, p. 78. Pastebėtina, kad šie ALS išvardytų šalių pavadinimai nežinia kodėl į TLS nebuvo įrašyti, žr. 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 122 (III. 4).

⁹⁵ *RIB*, t. 30, p. 232, 267.

⁹⁶ Pavyzdžiui, *Статут*, p. 58, 79 (I. 17; III. 4): „Также и чужоземцы и заграничники Великого Князства приездчыи и якимъ кольвекъ обычаемъ прибылые [...]“ „[...] и ни якимъ особамъ, которымъ кольве въ томъ панстве обывателемъ яко и **заграничникомъ** и постороннимъ и жадному иному [...]“.

⁹⁷ *Статут*, p. 74–75; 1588 m. *Lietuvos Statutas*, p. 114.

⁹⁸ M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, p. 216; R. R. Trimonienė, „Bajorų luomo vedybinių ryšių atspindžiai Žemaičių žemės ir pilies teismo aktuose. XVI a. II pusė – XVII a. I pusė“, *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra*, Šiauliai, Ryga, 2004, p. 168; R. R. Trimonienė, „Svetimšalių ir svetimtaučių bajorų imigracija į Žemaitiją XVI a. antroje pusėje–XVII a. pirmoje pusėje. Imigracijos kultūriniai veiksniai ir įtakos Žemaičių visuomenei“, *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste: tarpdalykiniai tyrimai*, sud. I. Merkienė, Vilnius, 2007, p. 491, 494.

⁹⁹ P. Dąbkowski, *op. cit.*, p. 23; J. Deveikytė-Navakienė, *op. cit.*, p. 229.

besiformuojantis „svetimšalis“ – *swetimos szalies žmogus* ir „sveturgimis“ – *sweturgimmys*¹⁰⁰. Be to, minėtieji XVI–XVII a. lietuviški dariniai buvo tiesioginiai vertiniai iš kitų kalbų, kuo dalinai galima įsitikinti peržiūrėjus PLS atvykėlius nusakančią terminiją. Antai lotyniškame Lauryno nuoraše naudojamas *alienigenus*, kuris lietuviškai skambėtų kaip „svetimgimis“ (alienus + genitus). O slaviškuose nuorašuose vartojami *чужоземец, cudzoziemec*¹⁰¹, kurie verčiant reikštų „svetimžemis / šalis“ (чужая + земля, cudza + ziemia). Tad lotyniškasis „svetimgimis“ akcentuoja kilmės šalį, o slaviškasis „svetimžemis / šalis“ – geografinę erdvę, žemę; tai byloja apie vartojamų žodžių skirtingas semantines reikšmes. Šiuo atveju lemiama vaidmenį turėjo ankstyva ir stipri slaviškosios rašytinės kultūros įtaka LDK, palikusi ryškų pėdsaką anuometinėje ir dabartinėje lietuviškoje teisinėje leksikoje.

Trečiasis – „kaimyno“ (*cyced*) – terminas buvo aiškiai adresuotas lenkų bajorijai, kartu perteikiantis LDK ir Lenkijos teritorinius bei valstybinius santykius. Viena vertus, juo buvo įvardijami geografiškai arčiausiai gyvenę kitos valstybės asmenys. Kita vertus, šiuo terminu parodoma ypatingo valstybinio ryšio svarba, taip Lenkiją ir lenkų bajorus išskiriant iš kitų „už sienos“ buvusių valstybių. Prie šio „kaimyno“ termino, tuo patikslinant jo adresatą, ALS buvo pavartotas „brolio“ terminas: *wolnosci wzywaiąc z sąsiady i bracią swoią rycerstwem i innymi stany narodu Coronu Polski*¹⁰². Abu šie terminai rodo, kad vis glaudesni valstybiniai LDK ir Lenkijos ryšiai leido XVI a. antroje pusėje formuotis tarp lenkų ir lietuvių bajorų naujai *artimumo* formai, kuri šių terminų fiksavimo metu buvo pasiekusi tam tikrą abiejų bajoriškų visuomenių bendrystės pakopą. Tad šalia pavartoto „brolio“ (*brat*) termino nerasime ano meto įprastų konkretų giminystės laipsnį nurodančių žodžių kaip *rodzony, własny* ir pan., kadangi jis apėmė platesnę reikšmę, išreiškusią anuometinį bajorijos luominį artumą bei lygybę¹⁰³. Aišku, kad šie „kaimyno“ ir „brolio“ terminai į teisinę leksiką įsiveržė iš kasdienės kalbos, kaip įprasti ir giminystę parodantys žodžiai. Visgi LDK ir Lenkijos politinių santykių fone jie nebuvo kasdien vartojami, tai daugiau buvo tarpvalstybinės bendrystės išraiškos simboliai, kurie galėjo būti rašomi valstybinės reikšmės aktuose ar naratyviniuose šaltiniuose (pvz.,

¹⁰⁰ J. Palionis, *XVI–XVII a. lietuviškų raštų atrankinis žodynas*, Vilnius, 2004, p. 41, 359, 457, 458. Taip pat žr. K. Sirvydo žodyną (~1620 m.), kur atvykėlio atitikmuo pateikiamas lenkų, lotynų ir lietuvių kalbomis: „[...] cudzoziemiec – advena, peregrinus, alienigena – swetimos szalies žmogus, ir przychodzień – advena, peregrinus, alienigena – ataiuo [...]“, žr. *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, par. K. Pakalka, Vilnius, 1997, p. 59, 317.

¹⁰¹ *PLS. Tekstai*, p. 108–109.

¹⁰² *Pomniki prawa litewskiego*, p. 42.

¹⁰³ J. Wroniszewski, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań-Wrocław, 2001, p. 202. Beje, „brolio“ terminas galėjo apimti tiek genealoginį aspektą, taip įvardijant net tolimiausią giminės narį, tiek galbūt primenant ir herbinę adopciją „fratres clenodiales“, kaip tam tikra aluzija į Horodlės uniją, žr. M. Szymczak, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa, 1966, p. 85–86; I. Ворончук, *Родоводи волинської шляхти XVI–першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела)*, Київ, 2009, p. 56–59.

seimų kalbose, laiškuose, atsiminimuose ir t. t.), kuomet kūrėjui reikėdavo atskleisti dviejų susijungusių valstybių jausminę gamą.

Vaizdžiai perteikiant atvykėlių bajorą nusakančią teisinę terminiją, sąlyginai ją galima įsivaizduoti kaip tris skirtingo „dažnio“ geografines bangas. Pirmoji, toliausiai sklindanti ir plačiausią diapazoną apimanti – „svetimšalis“. Antroji, siauresnė, apimanti aplink LDK esančias valstybes – „užsienietis“. Trečioji, artimiausia, familiari, tiesioginė jungtis – „kaimynas“, „brolis“.

Beje, LDK, kitaip nei kai kurios Vakarų Europos šalys (pvz., Prancūzija)¹⁰⁴, neturėjo atvykstančių asmenų fiksuojančių institucijų, o iš svetur atvykusiems bajorams LDK pilietybė – indigenatas – pradėtas suteikinti tik XVI a. pabaigoje¹⁰⁵. Tad šiuo atžvilgiu „svetimšalio“ ir vėliau atsiradusius terminus, aptinkamus teisiniuose bei normatyviniuose aktuose, galima įvardyti kaip tam tikrus „indikatorius“, signalizuojančius apie LDK vykstančius imigracinius procesus.

Išvados

Atliktas tyrimas parodė, kad XV–XVI a. pirmoje pusėje, kai pirmiausia lenkai, o vėliau ir kita atvykusioji bajorija buvo prilyginta „svetimšaliams“, suvokiama ir vertinama kaip naujas, stiprus LDK diduomenės konkurentas, ją buvo stengiamasi eliminuoti, sukuriant eilę draudžiančių gynybinio pobūdžio straipsnių PLS (neleidžiant suteikti pareigybių ir žemių, ribojant buvimą prokuratoriumi, ištekančios bajoraitės kraittį išmokant pinigais, iškilus reikalui privaloma įrodyti bajorišką kilmę).

Antrajame etape (XVI a. antroje pusėje) smarkiai modifikavus ankstesnius ir sukūrus naujus statutų straipsnius, buvo reglamentuoti lenkų bajorų įsikūrimo LDK būdai, pasikeitė straipsnių pobūdis: nuo draudimo pereita prie leidimų, taip sudarant sąlygas lenkų bajorams pamažu integruotis į vietinę visuomenę.

XVI a. antroje pusėje glaudėjant santykiams su Lenkija, o kartu dėl vidinių ir išorinių pokyčių LDK susiformavo nauji atvykėlius ir lenkus nusakantys terminai, iš kurių išsiskyrė trys išsikristalizavusios teisinės teritorinį atspalvį turinčios kategorijos: „svetimšalis“ (*чужоземец, cudzoziemiec*), „užsienietis“ (*заграничник, zagranicznik*), „kaimynas“ (*cyced, sąsiad*), iš jų išsiskiriantis familiarus „brolio“ (*brat*) terminas. Kita vertus, šių terminų gausa ir įvairovė signalizuoja apie tuomet LDK vykstančius imigracinius procesus.

Lietuvos Statutuose atvykėliams skirtų straipsnių turinio raida ir normų kaita lygiagrečiai atspindi ir LDK bajoriškoje visuomenėje vykstančias permainas, kai „viduramžiškas“ gynybines nuostatas, besislepiančias už trafaretiško „svetimšalio“ termino, pakeitė skatinantys valstybę integruotis veiksniai.

¹⁰⁴ M.-N. Baudouin-Matuszek (rec.), J.-F. Dubost, *La France italienne XVIe–XVIIe siècle*, Paris, 1997, žr. *Bibliothèque de l'école des chartes*, 1999, t. 157, nr. 1, p. 273–274.

¹⁰⁵ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2: Od połowy XV wieku do r. 1795, pod red. J. Bardacha, Warszawa, 1966, p. 75.

TRAPS FOR THE INCOMING POLISH NOBILITY IN
THE LAW OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN
1447–1588: ORIGINS, DEVELOPMENT AND
FUNCTIONING OF LEGAL RESTRICTIONS

Jonas Drungilas

Summary

This article reviews the attitude firmly entrenched in historiography that Polish noblemen who came to live in the Grand Duchy of Lithuania both prior and after the Union of Lublin were considered aliens.

The investigation revealed that in the 15th century and in the first half of the 16th century Poles, and later other incoming nobility, were viewed as “aliens” and perceived as a new and powerful rival to the GDL nobility. Therefore attempts were made to eliminate the former by means of introducing a number of prohibitive protective articles to the First Statute of Lithuania (prohibiting to confer incumbencies and award land, restricting the possibility to become procurator, paying the dowry of a noble woman about to be married in cash, and obligating to prove their noble descent when necessary). On the other hand, when it was necessary, the abovementioned articles were driven through, thus opening new spaces for the formation of future legal standards.

In the second stage (second half of the 16th century), following substantial modification of former articles and introduction of new ones in the Second and Third Statutes of Lithuania, modes of settlement of Polish noblemen in the GDL were started to be regulated. The nature of articles was also modified – prohibitions were substituted with permissions, thus facilitating gradual integration of Polish noblemen into the local society. In the second half of the 16th century when the relations with Poland were increasingly becoming closer and at the same time due to internal and external changes in the GDL, new terms denoting incomers, including Poles, were coined, for the most part conveying the ideas of alienage or movement. Changes in the perception of Poles are evidenced by three theoretically tinted legal categories which crystalized out at that time and all of which could also be used to refer to a nobleman relocated from Poland: “alien” (*чужоземец, cudzozięmec*), “foreigner” (*заграничник, zagranicznik*), “neighbour” (*сусед, sąsiad*), and the divergent informal “brother” (*brat*). In addition, the abundance and variety of terms points at the immigration processes observable in the GDL.

Hence, the evolution of the content of articles of the Statutes of Lithuania pertaining to aliens and changes in attitudes simultaneously reflect changes within the noble society of the GDL, as the “medieval” defensive attitudes hiding behind the term “alien” were substituted with factors facilitating the integration of the state.